

Бөкетов Х.

Тау жотасының алыптары / Хамзабай Бөкетов // Орталық Қазақстан.-2000.-29 наурыз. - (Е.А.Бөкетовтың туғанына – 75 жыл)

"Лицом к лицу лица не увидать,
большое видится на расстоянии"
С.Есенин.

Евней Арыстанұлы Бөкетов. Бұл есімді Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев ұлттық мақтанышымызға айналған ғалымдар мен жазушылар хақында айтқанда ұлы Сәтбаев атымен қатар қойды.

Сібірліктер Бөкетовты қарапайым халықтан, шаруа отбасынан шығып, металлургия мен публицистика, химия мен театр, энергетика мен проза сынды бір-бірімен қабыспайтын салаларды қатар меңгерген, зерттеушілік және суреткерлік биігіне жеткен қазақтың Ломоносовы санайды.

Оның дүниеден көшкен уақыты алыстаған сайын қысқа ғана ғұмырындағы қызметі барлық қырымен айқындала түскендей. Иә, ол бар болғаны 58 жасында дүниеден өтті. Қайтыс болғаннан соң мұрағатымен айналысып, есте қалғандарды жаңғыртуға кіріскен алғашқы уақытта ағамның өмірі мен қызметін ғұлама адамдармен салыстыру артықтау көрінетін. Соңғы уақыттың бедерінде Қ.И.Сәтбаевтың 100 жылдығына орай шығарылған кітаптарды оқып, академиктің жүріп өткен өмір жолымен мұқият танысқаннан кейін ағайдың ол кісіге көп жағынан ұқсас екенін түйсіндім. Тек олардың қызмет ауқымы ғана әр түрлі.

Сыртқы келбеті жағынан екеуі де бір-біріне ұқсас, ұзын бойлы, бастары үлкен, ер тұлғалы, келбетті, кең маңдайлы. Олар кез келген ортада ерекше көзге түсіп, бір көргеннен сырт бейнелері есте қалады.

Едәуір айырмашылық олардың дүниеге келген уақыты мен өскен ортасында ғана. Қаныш Имантайұлы Евней Арыстанұлынан 26 жыл бұрын сол кезеңде дәулетті саналатын отбасында ержетсе, ал Евней Арыстанұлы 1925 жылдың 23 наурызында шала сауатты шаруа отбасында өмірге келді. Бірақ Кеңес өкіметі оның жоғары білім алып, ұлы адамдар деңгейіне жетуіне мүмкіндік берді.

Екеуі де ауыл мектебінен сауат ашып, еңбек жолдарын 16 жастарында ауылдағы мектептерде мұғалім болып бастады. Сәтбаев аз ғана уақыт өзінің туған жерінде халық соты болып істесе, сондай кезінде Бөкетов өз ауданында аудандық комсомол комитетінде қызмет атқарды.

Семей мұғалімдер семинариясында Сәтбаев оқу орнының қоғамдық жұмыстарына белсене ат салысып, көркемөнерпаздар ұжымын ұйымдастырушылардың бірі болады. М.Әуезов, Ж.Аймауытовтың пьесаларында ойнайды. Домбырамен, мандолинмен ән айтатын өнері болған. Сол кезеңнен бастап газет-журналдарға өзекті тақырыптарда мақалалармен очерктер жазған. Бөкетов та дәл осындай шағында оқып жүрген мектебінде

белсенді болады. Мектептің қабырға газетіне редакторлық жасап, түрлі үйірмелер ұйымдастырып, А.Пушкиннің "Тас мейман" атты драмасын қазақшаға аударды. Дон Гуан пьесасындағы басты рольде ойнайды. В.Маяковский, А.Пушкин, М.Лермонтов секілді классиктердің әдеби туындыларын екі тілде оқиды.

Бірқатар классиктерді отандастары Евней Арыстанұлының аудармасы арқылы танығанын бірге оқыған И.Белетченко, К.Сенкібаев, Е.Корпич секілді достары айтады.

Жастық шақтарында екеуі де ел басына түскен қиын кезеңдерді — бірі алғашқы әлемдік және азаматтық соғысты, екіншісі Ұлы Отан соғысын бастан кешірді.

Қаныш Имантайұлы 22 жасында Баянауылға емделуге келген болашақ ұстазы М.А.Усовтың кеңесімен білім қуып Томск қаласына келеді. Сібір технологиялық институты кен факультетінің геологиялық бөліміне түседі. Сондай кезінде Бөкетов те Алматыға келіп, кен-металлургия институтының металлургия факультетіне қабылданады. Екеуі де 26 жасында жоғары білім алып, техникалық мамандыққа ие болады. Біріншісі — геолог, екіншісі — металлург.

Институтты бітірген соң Қаныш Имантайұлының лабораториясы бетегелі дала, Сары-арканың ұсақ шоқылары мен таулары болды. Ол алдына пайдалы қазбалар қыртысын тауып, оларды халық игілігіне айналдыруды мақсат етіп қояды. Шексіз қиындықтарды жеңе отырып бұл ойлағанына да жетеді. Үлкен Жезқазғанның шаңырақ көтеруі соның бір дәлелі. Осынау бірегей объектінің маңызы жөнінде кезінде көптеген ғылыми еңбектер жазылғандықтан, ол туралы әңгімелеуді артық санаймын. Ал Евней институтты бітірген соң ғылыми-зерттеу ісіне қабілетті, бейімді жас ретінде аспирантураға қалдырылады. Үш жарым жыл ішінде түсті және бағалы металдар саласында техникалық ғылымдар кандидаты деген ғылыми атақ алады. Бұдан соң өз кафедрасында оқытушылыққа бекітіледі. Төрт жылдан соң оны мұнда директордың оқу жұмыстары жөніндегі орынбасарлығына тағайындайды. Осы жылдар ішінде Бөкетов Сәтбаев іздеп тапқан шикізаттарды өңдеумен айналысатын инженер кадрларды дайындайды.

Дәл осы шағында Қаныш Имантайұлы да бастаған ісін жалғастыра алатын геолог кадрларын, ізбасарларын әзірлейді. Олардың арасынан өзінің үміті мен сенімін ақтаған ғалымдар аз шыққан жоқ. Солардың біразы мемлекеттік марапатқа ие болды.

Дала жағдайында 15 жыл жұмыс істеп, Жезқазған-Ұлытау жерлерінің қазба байлығын ашқаннан кейін 1941 жылы Сәтбаев үлкен ғылымға ауысады. Ол алғашында КСРО Ғылым Академиясының Қазақстандағы филиалының Президиумы төрағасының орынбасары, онан соң төрағасы болады. Сонымен қатар осы уақытта геология ғылымдары институтын ұйымдастырып, басқарады. 1942 жылы яғни, 43 жасқа жақындағанда жарияланған ғылыми еңбектерінің көлемі ескеріліп, оған қорғамаса да геология-минералогия ғылымдарының докторы деген ғылыми атақ және "Қазақ ССР-нің Жезқазған

ауданындағы кен орындары" деген ғылыми еңбегі үшін КСРО-ның Мемлекеттік сыйлығы беріледі.

Қазақ ССР Ғылым Академиясына ол құрылған 1946 жылдан бастап 15 жыл президент болады.

1960 жылы жас кандидат Е.А.Бөкетов аты аңызға айналған ғалым Қ.И.Сәтбаевпен кездеседі. Осыдан соң Евней Арыстанұлы Сәтбаевтың ұсынысымен Ғалым Академиясына ауысып, үлкен ғылыммен айналыса бастайды. Бұдан соң Евней Арыстанұлы Қазақ ССР Ғылым Академиясының Қарағандыдағы химия-металлургия институтының директоры болып тағайындалады. Евней бұл жерде ғалым және іскер ұйымдастырушы ретіндегі өзінің қабілетін жан-жақты көрсетті.

Жаңадан ғана дүниеге келген институт қабырғасында ол пікірлес серіктері мен шәкірттерінің көмегі арқасында кең ауқымды зерттеулерді жүзеге асырады. Сол кезеңдегі институттың жұмысын Евней Бөкетовтың шәкірті, бүгінде техника ғылымдарының докторы, профессор В.П.Малышев "Поступью комондора и пророка" атты кітабында былайша суреттейді: "1960 жылы институтқа директор болып Алматыдан келген Евней Арыстанұлы әр текті ғылыми жұмыстарды қолға алып, ұйымдастырғаннан кейін геология, кен, көмір байыту, металлургия және химия бөлімдерін ашты. Өзінің қызметін Е.Арыстанұлы институттың онсыз да әр түрлі ғылыми мамандары номенклатурасын кеңейтіп, яғни түсті, сирек және шашыранды металдар лабораториясын ұйымдастырып, оның орнына кейбірін жауып, қайшылықты шешімдермен бастады".

Өйткені, түсті металлургия тек Балқаш кен-байыту комбинатына ғана тиесілі болып, Жезқазған енді ғана қалыптасып келе жатқан еді.

Жаңа лабораторияға Евней Арыстанұлының өзі басшылық жасап, онда бірден молибден, вольфрам, селен және теллурді зерттеуді қолға алып, өзінің Қазақ кен-металлургия институтында бастаған ғылыми ізденісін дамытты.

Бұл зерттеулер тез алға жылжып, 60 жылдардың алғашқы жартысында солардың негізінде екі тақырып бекітілді: бірі — түсті металлургия түйіршікті материалдарының шахталық күйдірмесі, екіншісі — халькогендер мен халькогенидтер қатысумен болатын автоклавтық гидрохимиялық процестер. Бірінші тақырып бойынша институт тұңғыш рет КСРО-ның авторлық куәлігін алып, ол 1965 жылы алғаш рет өндіріске енгізілді.

Осы жұмысы үшін Балқаш кен-байыту комбинатында мыс концентратын кешенді өңдеу технологиясын игерушілердің бірі ретінде Евней Арыстанұлы 1969 жылы КСРО-ның Мемлекеттік сыйлығына ие болды.

Түсті металлургия жөніндегі екі базалық тақырып оның докторлық жұмысының негізін құрады. Ол бұл ғылыми атақты ғылымның осы саласы үшін жас саналатын 42 жасында қорғады. Бұдан соң институттың химия және халькогендер мен халькогенидтер технологиясы бойынша нақты ғылыми бағыты белгілі болды. Бүгінгі таңда да зерттеу орны осы бағытпен жұмыс істеуде.

Міне, осы жерде ғылым алыптарының қызметі өзара сабақтасады. Яғни, Қаныш Имантайұлы бар білімін пайдалы шикізаттарды іздеп, табуға

бағыттаса, Евней Арыстанұлы оларды кешенді түрде өңдеп, өнімдер алуды мақсат етті.

Химия-металлургия институтының рений шығару жөніндегі зерттеуі бірінші рет шетелдік патент алды. Қазіргі таңда ол институт жұмыстарында тиімді игерілуде. Шахталық күйдіру пештері 1969 жылы Жезқазған және Балқаш кен-байыту комбинаттарында іске қосылды.

ХМИ-дің (1960-1970) жылдары директоры бола жүріп, тек түсті металлургия және химиямен емес, қара металлургиямен, органикалық химиямен шұғылданады. Евней Арыстанұлы өмірінің біраз жылын арнаған химия және халькогендер мен халькогенидтер мәселесін белгілі дәрежеде ұлы Сәтбаевтың металогендік болжам карталарын жасап, құру жөніндегі әлемдік тәжірибеде баламасы жоқ геологиядағы тың әрі дербес бағыт ретінде бағаланған жұмысымен салыстыруға болады. Бұл еңбегі үшін Қаныш Имантайұлы бастаған авторлар тобы 1958 жылы Лениндік сыйлықты иеленді.

ХМИ-дің "Химия және халькогендер мен халькогенидтер технологиясы" да әлемдік маңызға ие бола бастады. Мәселен, 1970 жылы Евней Арыстанұлының басшылығымен Қарағандыда бірінші рет бүкілодақтық конференция болып, оған Совет Одағындағы химия ғылымының бір қатар алыптары қатысты. Конференцияда олар 259 баяндама мен хабарлама жасады. Сонымен қатар мұндай бас қосуларды өткізудің қажеттігі және пайдалылығы аталып, оны төрт жылда бір рет өткізу жөнінде шешім қабылданды.

Алғашқы уақытта ол 1978-1982 жылдары Евней Арыстанұлының, одан соң оның шәкірті, академик З.Молдахметовтің жетекшілігімен екі рет өтеді. Ал соңғысы Бөкетовтың 70 жылдық мерейтойына сәйкес келіп, бұл мәжілісті бес жылда бір рет Бөкетовтың туған күнінде өткізу жөнінде шешім қабылданады. Кезекті конференция биыл наурыз айында өтуге тиіс болатын. Өкінішке орай, ХМИ-дің кедейлігі салдарынан оны ұйымдастыру мүмкін болмады.

Екі алыптың ұлан-ғайыр еңбегінің нәтижесі ТМД көлеміндегі халық шаруашылығының ең басты салаларында өз бейнесін тапты. Сәтбаевтың барлық ғылыми қызметінің ішінде шоқтығы биігі минералдық-шикізаттық ресурстарды іздеп табу болса, Бөкетовтың кенді қалдықсыз өңдеу жолындағы еңбегі ерекше. Олардың бәрін газеттің шағын мақаласында қамту мүмкін емес. Оларды зерттеу келер буынның жұмысы. Ширек ғасырлық айырмашылығы бар уақыттың әр кезеңінде еңбек еткен олар бір уақытта жұмыс істесе қайтер еді деген ой келеді. Атомның аттас зарядтары секілді бір-бірінен ажырап кетер ме екен? Әлде олар өте ақылды адам болғандықтан халықты рухани, материалдық, интеллектуальдық байыту жолында бірігіп, бұдан да көп іс тындырар ма еді?

Басында біраз айтылып кеткендей, есейген шақтарында екеуі де өзекті мақалалар жазуға бет бұрды. Қаныштың "Обаған" атты көлемді әңгімесі 1923 жылдың желтоқсанында "Қазақ тілі" газетінде жарияланды. Екінші еңбегі — "Ер Едіге" атты повесі 1927 жылы жарық көрді. Студент кезінде ол орта мектептерге арналған қазақ тіліндегі алгебра оқулығын жазды. Өкінішке

орай, ол күні бүгінге дейін жарық көрген жоқ. Халық ауыз әдебиеті хақында материалдар жинап, зерттеу жүргізді. Өзінің бір еңбегінде Қ.Сәтбаев "Қазақ ғалымдары жеткен жерінде әсте тоқтамайды. Алда республиканың сан жетпейтін көп түрлі табиғи ресурстарын зерттеп, тиімді пайдалануға, қазақ халқының рухани бай-мәдениетін дамытуға байланысты шешілмеген міндет көп", — деп жазды. Е.А.Бөкетовтың аспирант болған кезде жарияланған материалдары жоқ. Оның белгілі себептері бар. Кен-металлургия институты қабырғасында Қазақ ССР Ғылым Академиясының академигі, профессор В.Д.Понамаревтің жетекшілігімен зерттеген тақырыбы жабық, аса құпия мәселе болды. Бұл жылдары оның бойында түрлі әдеби тақырыптарда шығарма жазуға деген құлшыныс болды. Сонымен қатар Евней орысшадан қазақшаға аударма жасаумен айналысты. 1951-52 жылдары ол И.Василенконың "Артемка" атты шығармасын аударды. 1952 жылы оның "Казахстанская правда" газетіне Н.В.Гогольдің кітабына жасалған аударма жөнінде жазған рецензиясы шықты. 1953 жылы мерзімдік басылым беттерінде "Әдебиет және өнер" журналы беттеріндегі сын мен библиография", "В.В.Маяковский шығармаларының қазақ тіліндегі аудармасы" және тағы басқа мақалалары жарық көрді. Республиканың көптеген драма театрлары қойған Маяковскийдің "Клоп" атты пьесасын тәржімалады. Болғар классигі И.Вазовтың "Подиг" атты романын, Э.Золяның "Мақалалары мен әңгімелерін" аударды. Бұдан әрі Бөкетов поэзиялық шығармаларды аударуға көшеді. Д.Флетчердің "Испанский священник", С.Есениннің "А»»а С»еги»а" атты поэмаларын, тағы басқа өлендерін аударды. 1962-1969 жылдары аралығында әдебиеттегі шығармашылықты тоқтатады. Өзі айтқандай, бұл істе тың, жаңа ешнәрсе жасай алмады.

1969 жылы облыстық "Орталық Қазақстан" газеті беттерінде оның Сәтбаевтың 70 жылдығына арналған мақаласы жарияланды. Жеті-сегіз жыл бойы әдеби тақырыпта ешнәрсе жазбай кеткендігін қызықтағандарға ол: "Жазу жұмысынан басқа да жұмыспен айналысуға мүмкіндігі бар адам — бақытты адам" дейтін. Оны» жазған дүниелері "Советский писатель" сияқты салықалы басылымдардан орын алды. Бір кезде оның редакция алқасының мүшесі де болды.

Тірі кезінде "Түйе үстіндегі адам" (1972), "Шығармашылық қырлары" (1977) атты шағын кітаптары жарық көрді. Әдеби еңбектерінің жинақтары үшін 1971 жылы КСРО Жазушылар одағының мүшелігіне қабылданды. Ғылым әлемінде ол 1970 жылы Қазақ ССР Ғылым Академиясына корреспондент-мүше болса, 1975 жылы академигі болды. 1976 жылы Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды.

Оның бірқатар еңбектері сол кездегі биік лауазымды шенеуніктердің кедергі болуымен жарыққа шықпады. Олардың ішінде "Досқа алты хат", "Жас Қаныш" атты көлемді еңбектері бар. Мұрағатына зерттеу жасағанда әдеби шығармашылығының бес томдығы жиналып, баспаға дайындалды. Толық көлемінде шығару қаржы тапшылығынан мүмкін болмай тұр. Көпшілігі бөлек брошюра болып, азғантай көлем, тиражбен жарық көрді. Біразы биыл баспа бетін көруге тиіс.

Екі алып өмірінің тағы бір ұқсастығы, олардың 60 жасқа келгенде дұшпандардың теріс пиғылына ұрынуы. Сәтбаевты олар дала феодалдарын мадақтап "Ер Едіге" атты повесть жазды деп айыптады. Байдың ұлы, жас кезінде ұлттық ұйымдар қатарында болған деп қінәлап, Ғылыми Академия президенттігінен аластатады. Кейін республикалық басшылық ауысқаннан соң өз қызметіне оралады. Бірақ зардабы Сәтбаевтың көкейінде мәңгі қалып қойды. Бұл жөнінде М.Сәрсекеев "Қудаланған Сәтбаев" атты еңбек жазды.

Дәл осылай "Жарқын тағдыр уақыты" атты очеркі үшін Бөкетов те қудаланады. 1980 жылы ҚарМУ-дың ректорлығынан босатылып, БАҚ-тарда мақалалар жариялау, кітап бастыру құқығы құпия түрде шектеледі. Бұл қысым оның денсаулығына қатты әсер етті.

Кейінгілерге Сәтбаев бүгінде өз атындағы "Қазақмыс" корпорациясын, бірнеше ғылыми-зерттеу институттары өсіп-өнген Қазақ ССР Ғылым Академиясын қалдырды.

Ал Бөкетов артына бірнеше зерттеу лабораториялары бар ХМИ-ды қалдырды. Және оның атындағы ҚарМУ республикадағы бірегей оқу орындары қатарында келеді.

Өзінің очерктерінің бірінде Евней Арыстанұлы: "Қазақтың бірінші академигі Қаныш Имантайұлы мен оның серіктерінің тағдыры ертегідей ғажап. Олар қазақ ғылымы аспанындағы тұрақты шоқ жұлдыз болды. Сол шоқ жұлдыздың ішінде Қаныш Имантайұлы ізбасарларының істерінде, ашқан жаңалықтарында мәңгілік жарқырап тұратын дара тұлға. Қаныш Имантайұлының өмірі халық үшін ерлік пен батылдықтың, еңбек сүйгіштік пен мақсаткерліктің ұлы үлгісі" деп жазды. Осы сүйіспеншілікке толы сөздерді оның авторына арнап айтудың меніңше, еш артықтығы жоқ.